

2. Большая советская энциклопедия : т. 10, «Ива-Италики», 3-е изд. – М., 1972.
3. **Давидович С. М.** Тракторы и автомобили / С. М. Давидович. – М., 1950.
4. Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. Р. 1010, оп. 1, п. 1088.
5. ДАХО. – Ф. Р. 1354, оп. 3, папка 872.
6. **Кульчицький С. В.** Україна між двома війнами (1921–1939 рр.): 11 т. / С. В. Кульчицький. – К., 1999. – С. 335.
7. **Пыхалов И.** Великая Оболганная война / И. Пыхалов. – М., 2005.
8. Тракторное и сельскохозяйственное машиностроение. Советское машиностроение и технический прогресс / под ред. И. Ф. Синицына. – М., 1970.
9. Украинская советская энциклопедия : т. 4, «Желатин-Кетозы». – К., 1980.
10. ХПЗ – Завод имени Малышева, 1895–1995. Краткая история развития. – Х., 1995.

Надійшла до редколегії 02.12.2012

УДК 338.43.02:321.74»713»(477) «1933-1939»

С. О. Білан

Національний університет біоресурсів і природокористування України

АГРАРНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОГО УРЯДУ В 1933–1939 рр. ТА ЇЇ НАСЛІДКИ В УКРАЇНІ

Зроблено спробу відобразити механізм реалізації аграрної політики в УРСР в 1933–1939 рр., сутність якої складають рішення партійно-державних органів з питань постголодоморної відбудови і розвитку сільського господарства.

Ключові слова: аграрна політика, сільське господарство, радянський уряд, передвоєнний період.

Сделана попытка показать механизм реализации аграрной политики в УССР в 1933–1939 гг., суть которой составляют решения партийно-государственных органов по вопросам постголодоморного восстановления и развития сельского хозяйства.

Ключевые слова: аграрная политика, сельское хозяйство, советское правительство, предвоенный период.

The article attempts to show the mechanism of agricultural policy in the USSR in 1933–1939 years, the essence of which is the decision of the Party and state bodies on postholodomornoyi reconstruction and development of agriculture.

Key words: agricultural policy, agriculture, the Soviet government, prewar period.

Постановка проблеми. Україна стала незалежною державою і, долаючи гостру кризу, що охопила всі сфери суспільства, шукає свій шлях у майбутнє. В умовах триваючого національно-державного відродження, для якого характерне небувале зростання інтересу до її минулого, у вітчизняній історичній науці формується нова концепція історії України, у світлі якої, в тому числі, переосмислюється її роль та значимість селян у соціально-економічній системі українського суспільства.

У цьому контексті особливого інтересу набуває передвоєнний період 1933–1939 рр., коли внаслідок Голодомору 1932–1933 рр. та політичних репресій у суспільно-політичному, соціально-економічному та культурному житті українського села відбулись кардинальні зміни, що суттєво позначились на його розвитку. У зв'язку з цим, важливо адекватно реаліям досліджуваного періоду

дослідити й узагальнити досвід та наслідки «соціалістичних експериментів», які проводились в аграрному секторі тоталітарним радянським режимом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом все частіше з'являються наукові праці, автори яких претендують на нове бачення загальних тенденцій трансформації аграрних відносин в Україні, оскільки на сучасному етапі її розвитку особливо актуально постає проблема концептуально нового політично незаангажованого висвітлення історії української нації та хліборобського типу менталітету українців. Зокрема, висвітленню проблеми реалізації аграрної політики радянського уряду в Україні впродовж 1933–1939 рр. присвячено праці В. Андрійчука, С. Білоконя, І. Волкова, В. Даниленка, М. Зубця, М. Журби, С. Кульчицького, В. Марочко, П. Панченка, В. Смоля, Ю. Шаповала та ін. Однак публікації зазначених вище авторів здебільшого присвячені окремим соціально-економічним аспектам історії українського селянства, і тому цілісно не відображають механізм здійснення аграрної політики в УРСР в 1933–1939 рр.

У зв'язку з цим **метою** нашої **статті** є аналіз суті аграрної політики радянського уряду в 1933–1939 рр. як складової частини політики більшовицької партії та сталінського керівництва щодо України, а також шляхів, заходів і наслідків її практичної реалізації.

Виклад основного матеріалу. В основу аграрної політики радянського уряду у період 1933–1939 рр. фактично була покладена та продовжена лінія, проголошена на листопадовому пленумі 1929 р., суть якої полягала в тому, що «Україна за своїми умовами має всі дані для того, щоб у галузі переведення індивідуального селянського господарства на колективні рейки йти більш посиленим темпом попереду інших республік. Україна повинна протягом найкоротшого терміну дати зразки організації великого громадського господарства не тільки на території окремих районів, а навіть на суцільних площах, що охоплюють цілі округи, маючи на увазі протягом найближчих років суцільну колективізацію...» [5, с. 237].

Відповідно з цими настановами, у досліджуваній період в Україні не тільки проводилася швидкими темпами колективізація, а й здійснювалось укрупнення колгоспів, у результаті чого їх число зменшилося з 35,8 тис. у 1933 р. до 25,3 тис. у 1935 р., середній розмір збільшився до 140 господарств і 890,5 га землі, а також було завершено процес переведення комун і товариств спільного обробітку землі (ТСОЗ) на статут сільськогосподарської артілі, яка стала домінуючою формою господарювання – понад 96 % [11].

Процес колективізації в СРСР розпочався зі створення ТСОЗів, у 1927 р. вони становили більше половини колективних господарств України, решта – артілі (41,3 %) і комуни (4,6 %). ТСОЗ були схожими на сільську общину і не передбачали повної колективізації, зокрема, засобів та знарядь праці. У них була найвища мотивація селян до праці, оскільки вони були єдиною формою з розподілом доходів на паї, що найповніше відповідало засадам кооперації. Саме за рахунок збільшення кількості ТСОЗ швидко зростали масштаби колективізації та в 1929 р. вони становили вже 74,5 % колективних господарств, а решта 22,6 % – артілі і 2,9 % – комуни [4, с. 256].

Проте у подальшому основою колективізації стала артільна форма, яка передбачала повне усупільнення землі, знарядь праці, самої праці і примітивний рівень її мотивації.

Нові виробничі відносини в сільському господарстві, цілі, завдання, організаційна структура колгоспів були закріплені в новому Примірному статуті сільськогосподарської артілі, прийнятому на II Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників, що відбувався з 11 по 17 лютого 1935 р. у Москві, яким було скасовано обмеження на прийом до колгоспу, оскільки раніше траплялися випадки, коли від одноосібника перед вступом вимагали купити коня або внести в колгоспну касу його вартість грошми [10, с. 118]. Увібравши в себе основні положення по-

переднього першого статуту, який був затверджений ЦВК і РНК СРСР 1 березня 1930 р., новий статут доповнив їх конкретними положеннями, зумовленими практикою колгоспного будівництва, що стосувались різних сторін громадського господарства і внутрішньогосподарських відносин.

Першорядне значення для зміцнення сільськогосподарської артілі, як відзначала офіційна пропаганда, мало зафіксоване в новому статуті рішення радянського уряду про передачу колгоспам землі у безплатне і безстрокове користування. 7 липня 1935 р. РНК СРСР прийняв постанову про видачу сільськогосподарським артілям державних актів на вічне користування землею і затвердив розроблену Наркомземом СРСР інструкцію про порядок складання і видачі таких актів.

Першою в Україні 15 вересня 1935 р. такий документ одержала сільськогосподарська артіль «Паризька комуна» Славутського району Вінницької області. Станом на 10 жовтня 1936 р. у республіці державні акти на землю одержали вже 25311 колгоспів, а до кінця 1937 р. за колективними господарствами було закріплено 35 млн га землі, що становило понад 80 % усього земельного фонду республіки [12].

Проголошене примірним статутом положення про те, що оброблювана колгоспами земля закріплюється ними у безплатне і довічне користування, в дійсності мало суто декларативний характер. Як слушно зазначає С. Кульчицький, безплатність користування землею аж ніяк не перешкоджала нееквівалентному обміну між містом і селом. Держава і після цього могла будь-коли підвищити норми обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції або ціни на реалізовані в селі промислові товари. Державні акти про передачу землі колгоспам не перешкоджали також відібрати яку завгодно кількість землі у них на промислові або інші потреби в будь-який момент [6, с. 401]. Водночас статут істотно обмежив (до чверті або половини гектара, залежно від місцевих умов) розміри присадибних ділянок. Мотиви цілком відверто обґрунтував у виступі на з'їзді колгоспників-ударників голова колгоспу ім. Куйбишева Путивльського району Чернігівської області С. Орехов: «Ясно, товариші, що розмір садиби треба скоротити, її треба зробити такою, щоб не перешкоджала колгоспникові ходити на роботу» [14].

В артільній формі господарювання колгоспи за своєю природою стали дуалістичними, оскільки селянське громадське господарство прив'язувалося до командної економіки, а підсобне – до ринку. Проіснувати за рахунок присадибної ділянки колгоспник не міг, тим більше, що її відбирали, якщо він не працював у громадському господарстві, проте певну незалежність вона селянину все-таки залишала. У зв'язку з цим, колективна праця, яка насправді мала своєю першою заповіддю поставки державі хліба за символічними цінами, не могла залишатися тільки примусовою, а відтак необхідно було застосувати хоча б обмежені заходи економічного заохочення продуктивності праці в громадському господарстві, тобто залишити колгоспнику частку виробленої продукції і максимально механізувати працю в колгоспі.

Сталінська політика «підхльостування» індустріалізації країни, примусова колективізація сільського господарства, насадження командно-адміністративних методів керівництва економікою призвели на кінець першої п'ятирічки до таких очевидних провалів у соціально-економічній сфері, що воєнно-комуністичний штурм довелося припинити. Намагаючись уникнути катастрофи, радянський уряд у 1933 р. все ж таки був вимушений відмовитися від прискорених темпів індустріалізації й підвищеного тиску на селян та змінити курс аграрної політики, що пояснювалось тим, що ці завдання було виконано та побудовано економічний фундамент соціалізму, і тому відпала необхідність у «підхльостуванні» країни.

Постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 січня 1933 р. «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспниками та одноосібними господарствами» були закладені основи нової хлібозаготівельної політики, яка передбачала перш за

все скасування продрозкладки, що робило якісною різницю між продподатком 1921 р. і обов'язковими поставками 1933 р., оскільки селянам залишалася вся продукція, вироблена понад задалегідь визначену норму здавання державі, її можна було продавати за цінами, прийнятними для покупців, що пробуджувало у колгоспників зацікавленість у розширенні посівних площ і відкривало шлях для подолання безгосподарності.

Згідно з постановою договірна (контрактна) система заготівель зернових культур відмінялась і для колгоспів та одноосібних господарств встановлювались тверді зобов'язання щодо здачі зерна державі за встановленими цінами. Постанова визначала для колгоспів пересічні для областей та республік норми здачі державі зерна з урожаю 1933 р. Для колгоспів України, які обслуговувались МТС, розмір поставки зерна дорівнював 2,5 центнера, а для колгоспів, які не обслуговувались МТС, – 3,1 центнера з гектара. Колгоспна торгівля хлібом дозволялась лише після повного виконання зобов'язань перед державою і створення відповідних посівних фондів. Порядок поставки зерна одноосібними господарствами залишався незмінним: вони одержували тверді завдання через сільську раду, виходячи з фактично засіяної площі озимих та твердого плану засіву ярих зернових культур. Норма здачі з гектара одноосібними господарствами мала бути на 5–10 % вищою від норми, визначеної для колгоспів даного району. За умови виконання поставок дозволялась заміна деяких культур (ячмінь замість кукурудзи, просо замість гречки і навпаки), але заборонялась заміна пшениці на будь-яку іншу культуру [1].

Фактично зміна курсу аграрної політики відбулась на основі часткового визнання реальності існування ринку і закону вартості, частково узгодження інтересів держави з інтересами селянства. Реалізація ідеї продподатку у наступні роки досліджуваного періоду не була безпомилковою, оскільки запроваджені обов'язкові поставки сільськогосподарської продукції державі, які проіснували до 1958 р. здійснювались за символічними цінами, та разом з системою директивного планування і бюрократичного командування колгоспами були основними причинами сповільненого і консервативного розвитку та відставання сільського господарства в 1933–1939 рр.

Зростання хлібопоставок за відсутності продрозкладки відбувалося паралельно з деяким підвищенням життєвого рівня українського селянства. Й. Сталін зрозумів важливість того, щоб і селян певною мірою влаштували стосунки з державою. На Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників у лютому 1933 р. він висунув гасло: «Зробити усіх колгоспників заможними», і в другій п'ятирічці держава зробила все необхідне для зміцнення колгоспного ладу.

У другій п'ятирічці (1933–1937 рр.) держава послабила податковий тиск, щоб створити сприятливі умови для відбудови зруйнованої колективізацією сільського господарства, і виявилось, що полегшення матеріального становища селян більш вигідне, ніж відбирання всього урожаю насильницькими методами. В 1933 р. українські селяни дали державі 317 млн пудів хліба, 1935 р. – 462 млн, в 1936 р. – 545 млн пудів [3].

У березні 1933 р. П. Постишев дав розпорядження Наркомзему УСРР розробити положення про трудову дисципліну, і 8 квітня з'явилася постанова РНК УСРР і ЦК КП(б)У «Про тимчасові правила внутрішнього розпорядку в колгоспах», які конкретизували ряд положень Примірного статуту сільськогосподарської артілі. У преамбулі постанови підкреслювалось, що «правила складені в розвиток статуту сільськогосподарської артілі», проте їх зміст не мав нічого спільного з статутом будь-якої добровільної організації. Згідно з цими правилами, колгоспники закріплювались за певними бригадами на весь рік, їм заборонявся самовільний перехід з однієї бригади до іншої, підвищувалась роль і відповідальність бригадирів, у колгоспах вводилась єдиноначальність. До порушників

трудої дисципліни передбачались міри покарання. «Жодний колгоспник, – проголошувалося в них, – не може використовувати свій робочий час поза колгоспом без дозволу на це в кожному окремому випадку правління колгоспу і бригади його бригади». Рядові колгоспники повністю підпорядковувалися бригадирам, якого призначав райземвідділ і без його дозволу не міг усуватися з посади. «Бригадир організовує роботу закріплених за його бригадою колгоспників, – вказувалося в правилах, – і на основі повної єдиноначальності розпоряджається всім їх робочим часом» [7, с. 56].

Бригадири теж були «закріплені» і безправні перед радянським апаратом районної ланки, який повністю підпорядковувався парткомам, оскільки у постанові «Про тимчасові правила внутрішнього розпорядку в колгоспах» відзначалось, що добір бригадирів, подолання плінності їх складу, дійова допомога у підвищенні їх господарської і політичної кваліфікації повинні стати першочерговими завданнями партійних організацій. Відтак у сільському господарстві владно-розпорядчі функції присвоїли собі обласні партійні комітети, а також надзвичайні органи ВКП(б) – політвідділи МТС і радгоспів.

Внаслідок цих рішень союзних і республіканських партійно-державних органів у галузі так званого політичного й організаційно-господарського зміцнення колгоспів селяни прив'язувались до них приблизно так, як у дореформеній Росії закріплювалась за общиною категорія феодално залежних державних селян. Процес одержавлення колгоспів, який відбувався з початку насильницької колективізації, в цих документах проявився особливо жорстко.

Політвідділи турбувались про повсюдне створення бригад з постійним складом колгоспників, до кінця 1933 р. у сільському господарстві України налічувалося 105,5 тис. таких колективів, з яких дві третини були рільничі, інші – тваринницькі, садівничі тощо. Відповідно до постанови РНК УСРР і ЦК КП(б)У від 14 березня 1933 р. «Про заходи до здійснення пропольовальної кампанії цукрового буряку» всередині рільничих бригад, що спеціалізувались на технічних культурах, вперше почали створюватись ланки, чисельність яких не перевищувала 5–8 чоловік [8, с. 2]. За ними закріплювались посіви на весь період вирощування певної культури. Пізніше ця система організації праці поширювалась й на зернові.

Після доповіді П. Постишева про хід весняної сівби, 30 квітня 1933 р. політбюро ЦК КП(б) прийняло постанову «Про зміцнення колгоспів», спрямовану на підвищення трудової активності колгоспників та перетворення виробничих бригад у постійні господарські одиниці, за якою було надано розпорядження організувати табірну роботу у полі так, щоб бригада не виїздила на ніч додому і починала роботу вдосвіта [15, с. 18]. Також в ній йшлося про добір на відповідальні посади в колгоспах (рахівників, бухгалтерів, вагарів та ін.) перевірених і відданих колгоспній справі людей, а також про встановлення примірної оцінки в трудових різних сільськогосподарських робіт, та про встановлення на найважливіші види робіт примірних норм виробітку, оскільки протягом 1933 р. в усіх колгоспах передбачалось ввести сівозміни. Разом з тим, у цій постанові передбачались заходи щодо зміцнення трудової дисципліни, і, відтепер, правління колгоспу мало право оштрафувати колгоспника в разі його відмови від виконання дорученої йому роботи без поважних причин в розмірі до 5 трудових днів, а при повторному порушенні – виключити з колгоспу [15, с. 19].

Подоланню зрівнялівки у заробітках колгоспників та поліпшенню обліку та фінансово-господарської звітності в колгоспах покликана була й постанова ЦК ВКП(б)У від 4 січня 1933 р. «Про організацію обліку і звітності в колгоспах», якою перед партійними органами всіх рівнів ставилося завдання взяти під контроль організацію та облік робіт і звітність у колгоспах, звертаючи особливу увагу на добір фахівців-рахівників. Наркомзем УСРР та Управління народногоспо-

дарського обліку зобов'язувались розгорнути мережу короткотермінових курсів 35 тис. рахівників, а також запровадити курс колгоспного рахівництва в сільськогосподарських технікумах та в старших класах загальноосвітніх шкіл у сільській місцевості [2].

У другій половині 1930-х рр. за умов загальної підпорядкованості сільськогосподарства інтересам промисловості держава змушена була докладати певних зусиль до зміцнення колгоспного ладу передусім як об'єкта нещадної експлуатації селянства на користь індустріальному розвитку країни. Республіканські партійно-радянські органи, виконуючи волю Й. Сталіна, вели наполегливу боротьбу за завершення колективізації сільського господарства. Слід зауважити, що колективізація в республіці в ці роки мала свою специфіку, на відміну від ряду регіонів СРСР, на українських землях вона була завершена переважно шляхом не створення нових колективних господарств, а залучення одноосібників до вже існуючих.

В Україні процес колективізації практично було завершено у 1937 р., в середині якого в республіці налічувалось 27347 колгоспів, в яких було об'єднано 3757 тис. селянських господарств, що складало 96,1 % їх наявної кількості та 99,7 % посівних площ [12]. У господарствах налічувалося 7056 тис. працездатних осіб, тобто менше двох на кожний двір. На один колгосп пересічно припадало – 779 га посівної площі, 71,8 голови великої рогатої худоби, 78,0 – свиней, 67,1 – овець та кіз, 98,3 – коней [13].

Після завершення колективізації станом на 1 січня 1938 р. розподіл землі в УРСР за формами землеволодіння мав такий вигляд (*табл. 1.1*).

Таблиця 1.1

Розподіл землі в УРСР за формами землеволодіння (1938 р.) [9, с. 166]

Форма землеволодіння	Тис. га	% до всієї площі
Колгоспи	35239	79,1
Одноосібники	194	0,4
Радгоспи, дослідні станції, заповідники тощо	4300	9,7
Державний лісовий фонд	3700	8,3
Міста	384	0,9
Інші державні мастки й фонди	729	1,6
Усього	44546	100

Дані, наведені в табл. 1.1, дають підстави констатувати, що на кінець другої – початок третьої п'ятирічки суцільна та всеосяжна колективізація в республіці стала фактом. Незважаючи на те, що на початок 1938 р. ще залишались 168,7 тис. одноосібних господарств, які обробляли 0,4 % всіх посівних площ, вони вже не відігравали значної економічної ролі в сільському господарстві, оскільки головна роль у виробництві сільськогосподарської продукції покладалась на колгоспи і радгоспи.

Висновки. Отже, організаційно-господарське зміцнення колгоспів та радгоспів проводилось не лише за лінією удосконалення внутрішньогосподарських форм організації праці та її оплати, а також шляхом посилення впливу централізованих планово-регулюючих важелів держави на колгоспно-радгоспне виробництво. Забезпечення нормального відтворювального процесу в сільському господарстві можна було досягти за умови його єдиного планового спрямування. Широке застосування планових початків в аграрному секторі у досліджуваній період стало реальним у результаті створення в процесі колективізації великих господарств. Однак збитки, нанесені нею сільському господарству, не обмежувались руйнуванням продуктивних сил, були підірвані селянський спосіб життя, мотивація до праці та господарювання, селянська підприємливість, хист і майстерність, мораль, етика та духовність.

Актуальними напрямками подальшої розробки окресленої проблеми є дослідження та детальний аналіз процесу постголодоморної відбудови українського села у 30-х рр. ХХ ст.

Бібліографічні посилання

1. ДАРФ. – Ф. 5446, оп. 14, од. зб. 975, арк. 67.
2. ДАРФ. – Ф. 5446, оп. 15, од. зб. 27, арк. 65.
3. ДАРФ. – Ф. 5446, оп. 16, од. зб. 3476, арк. 114.
4. Історія селянства УРСР : у 2 т. / за ред. І. І. Компанійця. – К., 1967. – Т. 2 (Від Великого жовтня до наших днів).
5. Комуністична партія України: з'їзди і конференції / кер. авт. упор. В. Ф. Солдатенко. – К., 1991.
6. **Кульчицький С. В.** Ціна «великого перелому» / С. В. Кульчицький. – К., 1991.
7. **Мачульський Ф.** На боротьбу за соціалістическую дисципліну в колхозах / Ф. Мачульський // На аграрном фронті. – 1935. – № 2. – С. 56–77.
8. Соціалістичне змагання парторгів бригад за успішне проведення весняної сівби // Партробота в колгоспі. – 1934. – № 2–3. – С. 9–11.
9. Соціалістическое строительство СССР (1933–1938 гг.) : Статист. сб. – Москва-Ленинград, 1939.
10. Стенографический отчет Второго всесоюзного съезда колхозников-ударников. – М., 1935.
11. ЦДАВО України. – Ф. 2, оп. 9, од. зб. 5192, арк. 24, 26.
12. ЦДАВО України. – Ф. Р-27, оп. 14, од. зб. 701, арк. 78, 94, 98.
13. ЦДАВО України. – Ф. 318, оп. 1, од. зб. 348, арк. 29.
14. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, ч. III, од. зб. 6266, арк. 38.
15. **Юдачев С. А.** Борьба КПСС за организационно-хозяйственное укрепление колхозов (1933–1934 гг.) / С. А. Юдачев. – М., 1962.

Надійшла до редколегії 18.06.2012

УДК 94(477)“1945-1990”

В. Г. Панченко

Інститут суспільних досліджень (м. Дніпропетровськ)

ЕВОЛЮЦІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ПЛАТФОРМИ ОУН(М) ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Розглядається економічний аспект ідеологічної платформи одного з основних напрямків ОУН – мельниківського – у повоєнний період його діяльності.

Ключові слова: український націоналізм, ОУН(м), економіка, земельна політика.

Рассматривается экономический аспект идеологической платформы одного из основных направлений ОУН – мельниковского – в послевоенный период его деятельности.

Ключевые слова: украинский национализм, ОУН(м), экономика, земельная политика.

The economic aspect of the ideological platform of the one of the main directions of the OUN – melnykivtsi – in the postwar period of their activity is considered in the article.

Key words: Ukrainian nationalism, OUN(m), economy, land policy.

Завершення Другої світової війни поставило українську еміграцію в якісно нові політико-правові та соціально-економічні умови. Попри те, що на Західній Україні продовжувалася антирадянська боротьба загонів УПА, політичне керівництво якими здійснював провід бандерівської ОУН, представники українського